

uzimam 1906, kao godinu njegovog rođenja. I stavljam ga u okvir svega što predstavlja prvu polovinu našega stola. No ubrzo — ne znam zašto? — shvatam da je to pomeranje preterano. Dovoljno je ono od pola stola, tj. da njegov život počne one godine kada se završio, i da se ugasi one godine kada se slavila stogodišnjica njegovog rođenja. Kakva bi to razlika bila? I šta bi tih pedeset godina značilo za njegov razvoj?

Pre svega, on bi znao šta je srpski književni jezik, onaj jezik na kojem će se izgrađivati srpska nacionalna kultura. Zatim, on bi bio rani posetilac Srpskog narodnog pozorišta u Novom Sadu, Narodnog pozorišta u Beogradu i Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu. On bi na tim pozornicama video i Sekspira i Molijera, koje je već rođenjem potajno nosio u sebi. On bi, pored toga, putovao. Kako je dobro znao nemački, bio bi verni posetilac Burgteatra. Otišao bi i do Pariza, do čijeg mu je jezika bilo veoma stalo, pa bi u Francuskoj komediji upio u sebe svaku Molijerovu reč. Ne bi propustio ni da pređe preko Lamansa, gde bi ga dočekao drugi njegov idol, po imenu Viljem, a u običnom životu poznatiji kao slatki Vil.

Sklon sam verovati da bi se, pod uticajem ovih novih prilika, u njemu izvršio veliki prelom. Nešto zbog grčko-cincarskog porekla, a nešto i zbog mentaliteta starimalog dečaka, začeto, po svemu sudeći, u braku bez ljubavi, on bi se, umesto raspisnom i vrućem Englezu, priklonio cerebralnijem Francuzu, koji bi mu pomogao da sagleda ne samo sva naličja vojvodanske i zašto ne? — srbijanske sredine, nego i da dublje i obuhvatnije prođre u njihovu srž. Kakav bi veliki pisac proizašao iz toga spleta okolnosti?

Jer, komediju zapleta on ne bi voleo, kao što je nije voleo ni u svome pravom životu. Tu nižu dramsku vrstu, on bi ostavio manje ozbiljnim piscima koji su, uostalom, već zauzimali mesto u istoriji naše kulture. A on bi za sebe zadržao dva velika područja; komediju karaktera i komediju naravi — one dve vrste koje je već obdelavao, ali kojima bi sada dao puni sjaj. Pronicljivo oko koje je imao, pomoglo bi mu da stvori potpuni tip našeg Tvrdice, sa ili bez Kir Janje kao podloge. On bi isto tako ostvario našu Kačiperku, sa ili bez Feme kao osnove. Ne bi izostao ni naš Licemer, kojeg je nagovestio u *Rodoljupcima*. A možda bi se poduhvatio da prikaže i našeg Mizantropa, koji je potpuno odgovarao njegovoj prirodi i njegovim životnim iskustvima?

Sterija nije bio te sreće. Očigledno je da se rodio znatno pre vremena koje bi potpuno odgovaralo razvoju njegove obdarenosti. U njegovome se slučaju desilo čak i nešto što nije u skladu s prirodnim razvojnim tokovima. Umesto da se vremenom usavršava i produbljuje, naša drama je, sa Sterijom, krenula od najtežih oblika — onih do kojih bi se stiglo tek posle dugih iskustava. Sve što se, međutim, pojavilo posle Sterije, ili skoro sve, čak i kada je zanatski punije i savršenije, bilo je, u stvaralačkom smislu, manje ambiciozno, a često i manje kvalitetno.

Sve ovo navodi da u Steriji vidimo nedovoljno ostvarenog pisca. Nedorečenost je jedna od osobina njegovog dela. Čitajući ili gledajući njegov tekst, ima se osećanje nepotpune razvijenosti i doradenosti. Njegova dela više nagoveštavaju nego što daju. Da bi se njihova snaga potpuno shvatila, potrebno je i lično saživljavanje s tekstom, što je u suprotnosti sa spontanošću koja je vrhunska osobina svakog umetničkog ostvarenja.

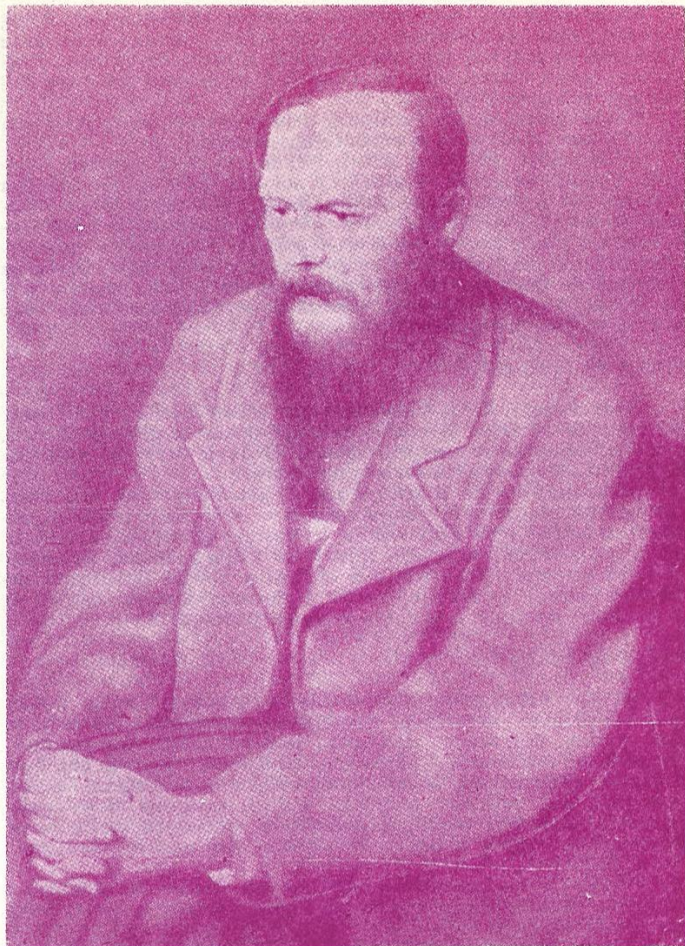
S vremenom i napretkom ovo će se osećanje pojačavati. Već danas se postavlja pitanje da li se Sterija može uključiti u repertoar s uverenjem da će na izvođenje njegovih komada gledaoci spontano hrliti. Neka mi je dopušteno da u to sumnjam. Ono što je Sterija opisivao, u velikoj meri je prevaziđeno. Da bi se ta prevaziđenost zaboravila, potrebna je znatna količina umetničke zrelosti, koje kod Sterije nema u dovoljnoj meri. Ali ne treba ni preterivati. Sve se, ili skoro sve, prevazilazi — čak i Šekspir, čak i Molijer. Vremenu je, odista, teško odoleti.

Vremenu nije odoleo ni Sterija. Ograničenost njegovih tekstova današnjem gledaocu je i suviše jasna. Ona je jasna i njegovim proučavaocima i njegovim tumačima, kao što im je jasna i veličina ovog usamljenika, rođenog da bude kamen međaš u razvoju naše kulture i naše književnosti.

Kako mu se odužiti? I kako održati taj plamen koji pošutaje, ali se nikada ne gasi?

Postoje, po mome osećanju, dva načina. Jedan je u vernosti njegovoj poruci, u prenošenju Sterije novim naraštajima onakvog kakav je bio, sa svima nesavršenostima koje je sobom nosio, ali i sa svima vrlinama koje je sadržavao. To bi bio jedan, da tako kažem, arhaičan način vernosti, koji će, uveren sam, budućim sladokuscima biti prisniji i privlačniji — iako tih sladokusaca nikada neće biti suviše.

Drugi način je u njegovoj modernizaciji, u potčinjavanju ukusa svakog novog naraštaja, u želji da se načini most između ovog pisca koji lagano zastareva i novih naraštaja, koji se sve više udaljavaju od njega. Uspah ovih poduhvata zavisiće od darovitosti onih koji se toga posla budu prihvatili. Sklon sam verovati da će u tim poduhvatima biti i dosta promašaja. Posebno se plašim egzibicionizma dobrog broja reditelja koji će povodom Sterije, i uz pomoć njegovog teksta, pažnju skrenuti na svoju ličnost. Ali verujem da će se naći i daroviti pojedinac koji će načiniti samostalne umetničke tvorevine, dostojne i uzorne i njegovog tumača.

Fjodor Mihajlovič Dostojevski (1821—1881)

filosofija čoveka u stvaralaštvu dostojevskog

j. g. kudrjavcev

Kao sinteza filosofije čoveka, u stvaralaštvu Dostojevskog ističe se roman »Braća Karamazovi«, tačnije, knjiga peta »Pro i contra« i knjiga šesta »Ruski monah«, a da i ne govorimo o poglavlju »Veliki inkvizitor«.

Tu kao da se sjedinjuju početak i kraj filosofije čoveka. Kraj — to je problem učitelja i učenika. A početak — to su predstave o prirodi čoveka iz kojih, delajući, proizlaze učitelji, i kojima se rukovode u svojim suprotnim teorijama.

Dostojevski nam pokazuje dvojicu učitelja koji su iskreno zauzeti problemima čoveka, njegovog mesta u životu, njegovih ideala. Dva učitelja proizlaze iz različitog shvatanja čoveka, njegove ličnosti. Ova dva učitelja predskazuju različite puteve čovečanstva.

Dva učitelja su prikazana na dva različita nivoa: Veliki inkvizitor i Hrist, prvi nivo, i Ivan i Zosima, drugi. Dva nivoa, ali jedna ideja.

Učitelj je bio Hrist. Učenje Hrista izlaže njegov antipod Veliki inkvizitor, koji sebe prikazuje kao Hristovog učenika. I mada ne treba uvek verovati Inkvizitoru, u ovom slučaju on ne laže. Inkvizitor ne laže samo zbog sitnica. Inkvizitori koji lažu, iz bilo kakvih razloga, doći će kasnije. Ovaj je početak evolucije inkvizitorstva.

Hrist smatra da je čovekova priroda složena, i priznaje da je ličnost glavna u čoveku. On uzdiže čoveka, smatrajući da on pretpostavlja orijentaciju na »biti«, a ne na »imati«. On ne eksploatiše čovekov mrak i neznanje, i zato na njega ne deluje putem čuda, autoriteta, tajne. On ne želi laž i ide putem istine. On, kao što mu se čini, voli čoveka i čini sve u ime te ljubavi.

Hrist je sada van Zemlje. Ali i tamo daleko se nada da na Zemlji žive onako kako je on učio, onako kako je i sam živio. On, kao što mu se čini, voli čoveka i čini sve u ime te ljubavi. On o slobodi čoveka, o njegovoj duhovnosti, o ujedinjenju svih ljudi. Brinuo se o tome kako bi se na Zemlji moglo stvoriti harmonično društvo, a u kojem je svako celovita ličnost.

Drugi učitelj, Inkvizitor, nekada je bio zajedno s Hristom, prošao je kroz mnoge muke koje su pale na njihovu sudbinu. Posle je otišao od Hrista. On smatra da je priroda čoveka onijen-tisana na bezličnost, na »imati«. Čovek je slab i nikakva sloboda mu nije potrebna. Stavio je, ona mu teško pada.

Pokušali su i Hrista da ubede da promeni pogled. Pokušavali su da dokažu da on nije u pravu. Postavili su mu tri pitanja, s tačke gledišta Inkvizitora, neoboriva. Najdublja. Takva kakva ne bi mogli da smisle ni svi mislioci na Zemlji, ukoliko bi se ona izgubila. »Jer u ta tri pitanja kao da je skupljena u jednu celinu i predskazana sva potonja istorija čovečanstva i data tri oblika u kojima će se spojiti sve nerazrešive istorijske protivurečnosti čovečije prirode na celoj Zemlji. Tada se to još nije moglo tako videti, jer je budućnost bila nepoznata, ali sad, kad je prošlo petnaest vekova, mi vidimo da je u ta tri pitanja sve u tolikoj meri pogođeno i predskazano i tako se pokazalo kao istinito, da im se ništa više ne može dodati ni oduzeti.« (4, 9, 317)**

U ta tri pitanja upravo su se i razotkrile dve dijametralno suprotne stavke o čoveku: Hristova i Inkvizitorova.

Sušтина prvog pitanja su »hlebovi« i sloboda. Evo prvog pitanja: »Ti hoćeš da ideš u svet, i ideš golih šaka, s nekakvim obećanjem slobode, koje ljudi, u svojoj propasti i u svojoj urođenoj razuzdanosti, ne mogu shvatiti, i kojega se oni boje i plaše — jer ništa i nikada nije bilo za čoveka i ljudsko društvo nepodnošljivije od slobode! A vidiš li ovo kamenje u ovoj goloj i vreloj pustinji? Pretvori ga u hlebove, i za tobom će potražiti čovečanstvo kao stado, zahvalno i poslušno, premda večno u strahu da ćeš povući ruku svoju od njih i da će im nestati tvojih hlebova.« (4, 9, 317)

Šta je ljudima najneophodnije? Antihrist je smatrao da je to hleb zemaljski. I najbolje što možeš da učiniš za ljude to je da ih nahraniš. Hrist je znao da je za čoveka najvažnije sloboda i zato je odbio put Antihrista, put inkvizitorstva. On nije hteo da lišava čoveka slobode u zamenu za »hlebove«. On je svoje mišljenje temeljio na tezi: »Ne živi se samo od hleba«. A mišljenje Inkvizitora upravo je da čovek živi isključivo od hleba i da ni o kakvoj slobodi ne misli. Da bi utolio materijalnu žeđ, čovek će dati sve duhovno. Slab i nezahvalan čovek neće poći u suprotnu stranu od »hleba«. Takvih koji će poći za Hristom je veoma malo, »hiljade, desetine hiljada«, a za »hlebovima« poći će milioni. Inkvizitor upravo kaže da Hrist praktično na ove milione slabih i ne misli. A upravo o njima brine Inkvizitor.

To je apsolutno razmimoilaženje ova dva puta. Ono je predodređeno zbog dva različita pogleda na ljudsku prirodu.

Osim želje »imati«, po mišljenju Inkvizitora, čovek poseduje još jednu neodoljivu želju: kome da se da, pred kim da se pokloni. Čovek se plaši da bude nezavisan i odgovoran.

Drugo pitanje je — kome da se potčini? Pri tom da se pred nekim autoritetom potčine svi zajedno. »Eto, ta potreba zajedničkog potčinjavanja i jeste najglavnije mučenje svakoga čoveka lično, kao i celog čovečanstva, od početka vekova. Zbog sveopšteg potčinjavanja ljudi su uništavali jedan drugog mačem. Oni su stvarali bogove i pozivali jedni druge: 'Ostavite svoje bogove pa dođite da se poklonite našima, inače smrt i vama i bogovima vašim!' I tako će biti do skončanja sveta, čak i kada nestane bogova sa sveta: svejedno, potčinice se idolima.« (4, 9, 319) Hristu su predlagali da uzme u obzir ovu osobinu čoveka.

Inkvizitor priznaje da »tajna ljudskog bića nije samo u življenju, nego u tom: zašto da živi« (4, 9, 320). Njemu je poznat ovaj stav ličnosti. Ali, s njegove tačke gledišta, on važi samo za većinu, i ne za slabe. Upravo slabi žele da se potčine. I upravo, za njihovo dobro, to treba iskoristiti. Snabdevši ih »hlebovima«, treba zavladatai njihovom slobodom, njihovom savešću. Iskoristiti svaku moguću misao o ličnom stavu.

Inkvizitor smatra da čoveka treba osloboditi od slobode. A to je moguće učiniti samo ako se osloniš na tri najmoćnije sile. »Ima tri sile, jedine tri sile na Zemlji koje su mogle zaveć pobediti i pleniti svest tih nemoćnih buntovnika, za njihovu sreću — te su sile: čudo, tajna i autoritet.« (4, 9, 320—321) Čovek, slabi čovek, voli čudo, veruje u čudo. Čudo ga oslobađa od misli i od razmišljanja. Upravo zbog toga čudo i treba usadivati. Ljudi ne treba da znaju pravi smisao svog postojanja. Taj smisao od njih treba sakriti. Pretvoriti ga u tajnu. Treba autoritet ne pruži, slabi ljudi ga izmišljaju sami. Jednostavno živiš. Slabom čoveku je neophodan autoritet koji je sposoban da stvara čudo i misli umesto ljudi. Ako im se autoritet ne pruži, slabi ljudi ga izmišljaju sami.

Hristu se i predlagalo da iskoristi ove tri najmoćnije sile, kako bi uz njihovu pomoć pokorio i smirio ljude. Kako bi im dao oslonac za život, oslonac izvan njih. Kad bi se naoružao s te tri sile, Hrist bi mogao da prigrabi ljude u svoje ruke. Ali pošto on ima drukčiji pogled na čoveka, nije hteo da iskoristi te tri sile i nije ih naferao da mu se potčine. On nije hteo da oduzme čoveku slobodu, nije hteo da pravi tajnu od smisla čovekovog

života, nije hteo da umiruje ljudsku savest, nije hteo da im oduzme odgovornost koju snose za svoje postupke. On nije hteo nasilno verovanje i ropsku ljubav. I zato i nije prihvatio Inkvizitorovo rešenje drugog pitanja koje mu je bilo postavljeno.

Treće pitanje je — o potrebi ljudi za sveopštim ujedinjenjem. Ta potreba proističe iz ljudske slabosti. Da bi što pre došlo do ujedinjenja, Hristu je bilo predloženo da pribegne sili — maću cesara. Ali Hrist, oslanjajući se na uzvišenu prirodu čoveka, odbacio je taj mać i nije želeo da usaduje bratstvo snagom. I zato u društvu, za sada, ne postoji bratstvo i jedinstvo. Inkvizitor je ispravio grešku Hrista i primenio snagu. Ali sa zakašnjenjem. I zbog toga on jadikuje: »O, delo je to i sada još u početku, ali je početo. Dugo će se još čekati na završetak njegov, i Zemlja će još mnogo prepatiti, ali mi ćemo svoji cilj postići, i bićemo cesari, i onda ćemo misliti o sveopštoj sreći ljudskoj. A ti si mogao već tada uzeti mać cesarova. Zašto si odbacio taj poslednji dar? Da si primio taj treći savet moćnoga duha, ti bi ispunio sve što čovek na Zemlji traži, tj.: kome da se potčini, kome da preda svoju savest i na koji način da se najzad svi ljudi ujedine u neosporan opšti i jednodušni mravinjak, jer potreba sveopšteg ujedinjenja je treća i poslednja muka ljudi. Čovečanstvo je oduvek u celini težilo da svoj život uredi neizostavno svesvetki.« (4, 9, 323—324)

Dalje legenda kaže da Hrist nije primio Inkvizitorovu varijantu rešenja tri postavljena pitanja. On se jednostavno udaljio. Narod se našao u rukama Inkvizitora. Ali, on nema takav autoritet kao Hrist. Zato on i eksploatiše autoritet Hrista. On laže ljude izdavajući se za Hristovog učenika, i u njegovu ime sprovodi reforme ispravljajući učenje. Strogo sledeći odgovore Antihrista na tri postavljena pitanja, on kaže da sledi Hrista. Inkvizitor propoveda misao vrednosti »hlebova« samih po sebi, naoružavši se pri tom s tri najmoćnije sile. Obručajući se Hristu, Inkvizitor kaže: »Ispravili smo podvig tvoj, i zasnovali smo ga na čudu, tajni i autoritetu. I ljudi se obradovaše što su ih nanovo povelili kao stado, i što je, najzad, s njihovih srca skinut strašni dar koji im je doneo toliko muke. Jesmo li bili u pravu, učeći i radeći tako, reci? Zar nismo voleli čovečanstvo kad smo tako smireno priznali njegovu nemoć, kad smo s ljubavlju olakšali njegov teret, i kad smo dozvolili njegovoj nemoćnoj prirodi da makar i greši, samo s našim odobrenjem? I što si sad došao da nam smetaš?« (4, 9, 323) Suština tajne Inkvizitora, osim da se sakrije smisao života, još je i u ovome: »Mi nismo s tobom, nego s njim, to je naša tajna! Mi već odavno nismo s tobom, nego s njim, već osam vekova.« (4, 9, 323) Tajna se sastoji u tome da Inkvizitor već dugo nije s Hristom, nego je s Antihristom, mada autoritetom Hrista prikriva svoja dela.

Bez obzira na osam vekova inkvizitorstva, smisao Hristovog učenja još živi u umovima. Hrist, pošto nije prihvatio predložene odgovore na tri pitanja, kao da je uneo rasep u društvo. A da je prihvatio, tada bi Inkvizitor i on zajedno odavno preuredili društvo. Ljudi »razvrćeni« Hristom, uzdigli bi se veoma visoko, ubrojali bi se u kategoriju snažnih i pobunili bi se protiv vlasti Inkvizitora. O tome on kaže Hristu: »Dakle, nemir, zabuna i nesreća — to je današnja sudbina ljudi, pošto si ti onoliko stradao za njihovu slobodu.« (4, 9, 322) Ali, Inkvizitor je siguran da će se ovaj bunt završiti porazom buntovnika, posle čega će se uveriti u svoju slabost. »To su mala deca koja su se pobunila u razredu i isterala učitelja. No, doći će kraj i oduševljenju dečjem, i ono će ih skupo stati. Ona će oboriti hramove i zalice zemlju krvlju.« (4, 9, 322) Kraj svemu tome, po Inkvizitoru, je predodređen: »O, proći će još vekovi lutanja i neobuzdanosti slobodnog uma, ljudske nauke i ljudožderstva — jer zato što su počeli dizati svoju Vavilonsku kulu bez nas, oni će svršiti ljudožderstvom. Ali tada će dopuzati zver do nas, i lizace nam noge i pokapaće ih krvavim suzama iz očiju svojih. A mi ćemo uzjahati zver, i podići ćemo putir, a na njemu će biti napisano: 'Tajna! I tada, i samo tada će nastati za ljude carstvo mira i sreće. Ti se ponosiš svojim izabranicima. Ali ti imaš samo izabranike, a mi ćemo zadovoljiti sve.« (4, 9, 324)

Ipak, Inkvizitor uopšte nije spreman da čeka da ova »mala deca« posle mora krvi dođu kod njega i pruže mu nasledstvo koje im je ostalo od Hrista — slobodu. On želi da ubrza događaje, uzima mać, pokušavajući da da praktičan odgovor na treće pitanje. On sâm potpomaže da se zemlja zaliva krvlju, usadujući ujedinjenje snagom. Mada je proces u toku, Inkvizitor već vidi njegov pozitivni rezultat: svi su srećni, svi se osećaju slobodni pri apsolutnom odsustvu slobode. »Kod nas će, pak, svi biti srećni i neće više dizati bunu, niti uništavati jedan drugog na sve strane, kao u tvojoj slobodi. O, mi ćemo ih ubediti da će tek tada postati slobodni kad se odreknu svoje slobode radi nas, i kad se nama pokore. I, hoćemo li tada biti u pravu, ili ćemo lagati? Oni će se sami uveriti da smo u pravu, jer će se setiti od kakvih ih je strahota ropstva i zabuna dovodila tvoja sloboda. Sloboda, slobodan um i nauka zavešće ih u takvu prašumu i staviće ih pred takva čuda i nerazrešive tajne da će jedni između njih, nepokorni i svirepi, sami sebe uništiti; drugi nepokorni, ali slabi, unišćiće jedni druge; a treći, koji ostanu, nemoćni i nesrećni, dopuzaće do nogu naših i zavapiće nam: 'Da, vi ste bili u pravu, vi ste jedini vladali njegovom tajnom, i mi se vraćamo vama — spasiite nas od nas samih'.« (4, 9, 324—325) I, posle toga, svi će

Ljudi biti u rukama Inkvizitora. Oni će živeti u svetu opsene, shvatajući je kao realnost. Oni neće moći iskonski, realistično da gledaju na stvarnost. Svoje porobljivače ti ljudi će primati kao oslonce i blagotvore koji sve znaju, sve umeju, koji su bezgranično mudri.

»Dobijajući od nas hleb, oni će, naravno, jasno videti da mi njihove hlebove, njihovim rukama zarađene, uzimamo od njih, da bismo ih opet njima razdali, bez ikakvog čuda; uvideće da mi kamenje u hlebove ne pretvaramo, ali, više nego hlebu, radovaće se što ga dobijaju iz naših ruku.« (4, 9, 325) Začuđujuća slika: oni sami stvaraju hleb i upravo zbog toga ne mogu da znaju izvor njegove pojave. Ali, uprkos svemu, oni su ubeđeni da ih hlebom snabdevaju njihovi blagotvori, koji o njima brinu. Kakva pomućenost svesti, kakva degradacija čoveka!

U carstvu inkvizitorstva manipulisanje svešću i osećanjima ljudi je potpuno. Inkvizitor, po njegovim rečima, stvara ljudima »tih, smirenu sreću«. »Ali isto će tako lako, kad im damo znak, prelaziti na veselje i smeh, na svetlu radost i na srećnu dečju pesmicu. Da, nagnaćemo ih da rade. Ali, u časove slobodne od rada, mi ćemo im udesiti život kao dečju igru, s dečjim pesmama, horom, s nevinim igrama.« (4, 9, 325) Potpuno uništavanje ličnosti ovde je najpre akcentovano na reči »hor«. Da, ovi ljudi su srećni ljudi, ako pevaju samo i isključivo u horu. Isključivo u horu. Pod dirigentskim štapićem. Sve što rade, rade samo s dozvolom: »O, mi ćemo im dopustiti i da greše. Oni su slabi i nemoćni, i oni će nas voleti kao deca za to što ćemo im dozvoliti da greše. A mi ćemo im kazati da će svaki greh biti iskupljen ako bude učinjen s našom dozvolom.« (4, 9, 325—326)

U inkvizitorstvu su se izbrisale granice između pravednosti i grehovnosti. Greh je sve što je bez dozvole. Pravedno je sve što je dozvoljeno. Sve što doprinosi jačanju inkvizitorstva. »I neće imati nikakvih tajni od nas. Mi ćemo im dozvoljavati, ili zabranjivati, da žive sa svojim ženama i ljubavnicama, da imaju ili da nemaju dece — sve će to zavisiti od njihove poslušnosti — i oni će nam se pokoravati rado i veselo. Najmućnije tajne njihove savesti, sve, sve će to pred nas iznositi, a mi ćemo o svemu odlučiti, i oni će se poveravati našoj odluci s radošću, jer će ih ona izbaciti velike brige i strašnih sadašnjih muka ličnog i slobodnog odlučivanja. I svi će biti srećni, svi milioni stvorova, osim stotine hiljada njihovih upravljača. Jer samo mi, mi koji čuvamo tajnu, samo ćemo mi biti nesrećni. Postojeće hiljade miliona srećne dece, i sto hiljada patnika koji su uzeli na sebe prokletstvo poznavanja dobra i zla. Oni će tiho umirati, tiho će se gasiti u ime tvoje, i posle groba će nalaziti samo smrt. Ali mi ćemo sačuvati tajnu, i radi njihove sreće mamićemo ih nagradom nebeskom i večnom.« (4, 9, 326) Potpuno vladanje ljudima, obmana je. Ljudi se pokoravaju očekujući nagradu posle groba. Nje neće biti. Upravljači to znaju. Ali zbog ljudske sreće oni ćute.

Suštinu svog učenja Inkvizitor izlaže uhapšenom Hristu. Pri tome on sumira rezultat — kroz koji provejava optimizam — koji se odnosi na pretvaranje njegove teorije u život. »To što govorim tebi, zbiće se, i carstvo će se naše sazdati. Ponašam ti, već sutra ćeš ugledati poslušno stado, koje će, na prvi znak moje ruke, poleteti da zgrče žeravicu oko lomača na kojoj ću te spaliti zato što si došao da nam smetaš. Jer ako postoji iko ko je većma od svih zaslužio našu lomaču, to si ti!« (4, 9, 327)

Hrist ne može da veruje da je baš on taj koji je od svih najviše zaslužio lomaču. On ne može da veruje, pa i ne veruje, da će inkvizitorstvo pobediti zauvek. On ne veruje ni u to da je inkvizitorstvo privremeno pobedilo. Upravo zbog toga on veruje da će mu pripremiti lomaču. Sve o čemu je govorio Inkvizitor dogodilo se posle hapšenja Hrista. Zato u ovog poslednjeg već postoji iskustvo dodira s Inkvizitorom, a rezultat toga bilo je hapšenje.

A šta je bilo pre hapšenja? Narod, zaglupljen Inkvizitorom, čeka silazak Hrista, u čije se ime sve i radi. Ipak, ne veruju svi da je Inkvizitor veran Hristu. Pojavljuju se oni koji sumnjaju — jeretici. To su oni u kojima su se začele klice hrišćanstva. Njih čeka »ćesarov mač«. On može da bude u različitim oblicima. Ovde je u obliku lomače.

Evo, u to »najstrašnije vreme inkvizicije, kad su, u slavu božju, u zemlji svaki dan gorele lomače...« (4, 9, 311), sišao je posle petnaest vekova Hrist, »ka narodu koji se mučio, patio, koji je bio smradno grešan, ali koji ga je detinjski voleo«. On je sišao u vreme kada reči o harmoniji i sreći behu samo reči. A, u stvari, onda kada je vladao »mač ćesarov«.

Hrist ulazi u grad u kojem je još uoči tog dana javno, u prisustvu Inkvizitora i po njegovom naređenju, bilo spaljeno »maltene čitava stotina jeretika«. On ide čuteći, s osmehom milosti. Izlučujući ljubav. Ljudi idu za njim. U njihovim očima uzvraćena mu je ljubav. On isceljuje bolesnike, vaskrsava umrlu devojčicu. »Narod plače i ljubi zemlju kojom on korača. Deca bacaju pred njega cveće, pevaju i kliču mu: 'Osana!'« (4, 9, 312) I tako, narod slavi učitelja.

Ali, tu se pojavljuje Inkvizitor. »Za njim, na izvesnom rastojanju, idu mračni pomoćnici i sluge njegove, i »sveta« straža.« (4, 9, 313)

I tako, na Zemlju je sišao učitelj po čijem učenju kao da je ovde izgrađen život. Došao je u strašno vreme, u vreme kada, da bi se ugodilo tom učenju, njegovoj čistoti, i da bi se pokazala vernost učitelju, jeretike spaljuju na lomačama. Narod se raduje učitelju. Možda zbog toga što veruje da će učitelj napraviti red, a možda i zbog toga što jednostavno žele da mu pokažu plodove njegovog učenja. Najpre će biti, ipak, ovo poslednje. Zato što je narod u ovom društvu vaspitan u duhu poštovanja tog društva, u duhu priklanjanja pred postojećim zakonima. Ljudi veruju (mnogi) da spaljuju stvarno otpadnike. I njima (mnogima) spaljenih nije žao; zato što su neprijatelji. Njihov mozak, tih mnogih, tako je zamagljen da se njima i ne čini surovim slanje na lomaču zbog drukčije misli.

Ali tu, kao što je rečeno, pojavljuje se drugi učitelj, vlast na Zemlji, nameštenik Boga na Zemlji. Taj koga narod izjednačuje s Bogom. I on je, tako se činilo, morao da se raduje kao i svi ostali, i da likuje. Zato što postoji mogućnost da se učitelju, Hristu, da da on sam odredi ko je jeretik a ko ne. Iz prve ruke. Postoji mogućnost da se učitelj pita za savet, i da se sazna da li idu pravim putem. Postoji mogućnost da se učitelju pokaže koliko rezultat reforme liči na određeni cilj.

Ali, Inkvizitor se ne raduje. Naprotiv, »njegovo lice se smračilo«.

Pa i Hrist ima čemu da se začudi. On je učio o ujedinjenju svih, pa i naroda sa svojim liderima. I ako on sam neposredno opšti s narodom, »pruža mu ruke«, dozvoljava da ga dodiruju, kako onda njegov učenik, Inkvizitor, ide okružen stražom? Od koga? Od jeretika? Ali ako oni već postoje, zašto ne diraju samog Hrista? Da jeretici nisu, možda, izmišljeni? Dalje, učitelj je došao sam, a Inkvizitor s pomoćnicima i robovima. Prisustvo robova kod nameštenika Boga, očigledno, nije normalno. A ni pomoćnici Inkvizitora nisu njegovi prijatelji, oni ga prate »na izvesnom rastojanju«, a to znači da postoji nekakav ceremonijal izlaska, hijerarhija. Hrist zrači svetlošću, blista, ide s »tihim osmehom«. Inkvizitor je mračan, a i pomoćnici iza njega su mračni. Mračnost života i njegova beskonačna ozbiljnost, to takođe nije normalno. Živ život je očigledno ubijen. Raspoloženje je barometar društva. Nepogrešiv.

Kod Hrista je očigledno moglo da se pojavi pitanje, pa ko su tu jeretici: oni koji su spaljeni ili oni koji spaljuju? Mogla bi da bude rasprava nameštenika s učiteljem, mogle bi da se sudare prvobitne ideje s idejama koje je život nametnuo. Javni sudar ideja. Ali Inkvizitor za to, očigledno, nije spreman. »Mršti sede guste obrve svoje, a pogled mu seva zloslutnom vatrom. Pruža prst, zapoveda stražarima da ga uhvate. I gle, takva je njegova moć, i toliko je već naučen, pokoran i bojažljivo poslušna puk, da se gomila sveta onoga časa sklanja ispred stražara, a ovi, usled grobne tišine, koja najednom nastaje, među ruke na njega i odvođe ga. Gomila, u trenutku, sva kao jedan čovek, obara glave do zemlje pred starcem Inkvizitorom; ovaj čuteći blagosilja narod i prolazi dalje.« (4, 9, 313) Inkvizitor naređuje: »Uхватite ga!« Možda ga nije tako jednostavno uhvatiti? Unaokolo je gomila, zahvalna gomila, koja je ljubila zemlju po kojoj on ide, koja mu peva »Osanu«, koja je videla njegovu moć i čekala ga mnogo, mnogo godina. Avaj! To može da se čini Hristu, a ne Inkvizitoru. Ovaj poslednji ima iskustvo u »hapšenju«, i on poznaje narav gomile i cenu »Osane«. Straža ga hapsi kao običnog jeretika. A gomila je pala ničice pred Inkvizitorom.

Hrist je smešten u »tesnu i mračnu tamnicu sa svodovima, u starodrevnoj zgradi svetoga suda« (4, 9, 313),

»To si ti? Ti?« Ali, ne doživši odgovora, brzo dodaje: »Ne odgovaraj, čuti! A i šta bi ti mogao kazati? I suviše dobro znam šta ćeš reći. Pa ti i nemaš prava da što dodaš onom što si već pre kazao. Šta si sad dolazio, da nam smetaš? Jer ti si došao da nam smetaš, to i sam znaš. A znaš li šta će biti sutra? Ja ne znam ko si ti, niti hoću da znam: da li si to ti, ili samo slika njegova, ali ja ću te sutra osuditi, i spaliti te na lomači kao najgoreg jeretika, a ovaj isti narod koji je danas ljubio tvoje noge, već sutra će, samo na jedan znak moje ruke, poleteti da zgrče žeravicu oko tvoje lomače, znaš li ti to?« (4, 9, 314) Inkvizitor ne raspravlja sa zarobljenikom. I čudnovat mu se čini bilo kakav razgovor s nenaoružanim. Smešno je raspravljati s onim koga jednostavno možeš da spališ. I zato nema rasprave, samo je monolog pred osuđenikom. Iz njega sledi da je učitelj završio svoje delo onda kada je stvorio učenje. Ostalo je stvar inkvizitora. Oni su na svoj način protumačili učenje, pretvorili su ga u materijalnu snagu i nemaju više nikakvu potrebu za učiteljem. On je njima potreban kao onaj koji nije živ, koji čuti, kao ime, kao zastava, kao stereotip. On, čuteći, mora svojim imenom da obasja sve što se u ime tog imena radi. Živ, samo će smetati. Pa zašto da se snebiva s osuđenikom na smrt?

Inkvizitor je mogao da ne nastavlja razgovor, mogao je da kaže lomači. Ipak, on ga nastavlja, praktično samo iz jednog razloga — piscu je potrebno da iskaže svoje poglede na čoveka koji je antipod Hristu.

Za Inkvizitora, čovek je jednostavan, bezličan, i za njega su najvažniji »hlebovi«. I eksperimenti Hrista sa slobodom me-

đu takvim ljudima su neumesni i ne mogu da nađu pozitivan rezultat. »Zar nisi tada tako često govorio: 'Hoću da vas učinim slobodnima'. No, eto ti, sad si video te »slobodne« ljude — dodaje odjednom starac sa zamišljenim osmehom. — »Da, ta stvar je nas skupo stala — nastavlja on, strogo gledajući u njega — ali mi smo dovršili najzad to delo, u tvoje ime. Petnaest vekova mučili smo se s tom slobodom, ali sad je to dovršeno, i dovršeno čvrsto. Ti ne veruješ da je dovršeno čvrsto? Gledaš na mene krotko i ne udostojavaš me čak ni negodovanja? Ali znaj da su sad, i baš sad, ti ljudi više nego ikada uvereni da su potpuno slobodni, a, međutim, sami oni doneli su nam svoju slobodu i pokorno je položili pred naše noge. To je naše delo, a da li si ti to želeo — da li takvu slobodu?« (4, 9, 315) U inkvizitorstvu sve je bilo usmereno ne na to da bi se stvorili uslovi koji obezbeđuju slobodu svakom, već na to da bi se stvorilo takvo shvatanje slobode pri kojem će se istinskom slobodom smatrati ne-sloboda, ropstvo. Stvarnost se nije preobrazila do čovečne, već se čovek obeščovečavao do beščovečne stvarnosti. Ljudima se manipuliše. Njima ulivaju lažna shvatanja. I mnogi iz mase prepustili su se toj sugestiji. Oni veruju da su slobodni i poričaću suprotna mišljenja. Nemajući svoj sud, oni se osećaju sasvim slobodni i sasvim srećni.

Hrist sve to shvata. On vidi pobedu bezličnosti. Ali ne može to da primi kao normalno. Položaj inkvizitora u društvu, to je ono što postoji, a ne što bi trebalo da postoji. Anomalija. Hrist veruje da je inkvizicija prolazna. Stvarnost ga nije ubedila. On nije promenio svoje učenje, svoje poglede na čoveka. Čuteći je saslušao Inkvizitora, i isto tako čuteći poljubio ga je

I na taj način je rekao da mu je žao čoveka koji je zalutao. Svojim ponašanjem, on mu daje primer izlaza. Pokazavši veličinu čoveka. Inkvizitor se trgao. Spolja. Ali, očigledno i iznutra. Pošto je pustio Hrista. Oslobodio ga lomače. Ali Hrist ni je ubedio Inkvizitora. Poslednji nije priznao Hrista za učitelja, smatrajući sebe takvim.

Inkvizitor Dostojevskog je častan antihrist. On je stvarno na svoj način voleo ljude, ali nije shvatio njihovu suštinu. Sudio je o čoveku nisko, ali iskreno. To je bio čovek ideje, čovek koji misli »odebljao« ni dušom ni telom. Čak i njegov portret govori o odanosti ideji: »To je skoro devedesetogodišnji starac, visok i prav, isušenog lica, upalih očiju, ali iz kojih još izbija sjaj, kao ognjena iskrica.« (4, 9, 313)

Takva su, dakle, učenja dva učitelja, Hrista i Inkvizitora. Dalje, Dostojevski ta ista učenja daje samo na drugom nivou: na nivou Zosime i Ivana.

Preveli: Zoran Vragolov i Ljudmila Lisina

NAPOMENE:

* Odlomak preveden iz knjige: *Tri kruga Dostojevskog*, Filozofsko: poslednjski period, izd. Moskovskog univerziteta 1979.

** Brojke u zagradi odnose se na originalno izdanje sabranih dela F. Dostojevskog, s tim što su svi navodi iz romana *Braća Karamazovi*, iz poglavlja »Veliki inkvizitor«, uzeti iz: F. Dostojevski, *Braća Karamazovi*, prev. Jovan Maksimović, »Rad«, Beograd 1964. — (Prev.)

o tri novele dostojevskog

boris de šlezer

1.

Krotka i San smešnoga čoveka pojavili su se 1877. u *Piščevom dnevniku* što ga je Dostojevski sam priređivao. Na prvi pogled veoma različite kako po sižeu tako i po tonu, ove dve novele imaju zajednički izvor, *Zapise iz podzemlja*, koje je Dostojevski objavio u proleće 1864, u časopisu *Epoha*. Da bi se shvatilo potpuni smisao *Krotke* i *Sna smešnoga čoveka*, valja nam vratiti se ovom dalekom izvoru i zahvatiti makar malo njegove vode.

Čelina dela Dostojevskog deli se na dva jasno odeljena dela. Prvi obuhvata period koji ide od *Bednih ljudi* (1846) do *Zapisa iz mrtvog doma* (1862). *Podzemlje* započinje drugi. Svakako, već u delima prvoga nalazimo skicu sveta Dostojevskog, ali ne zaboravimo da ih čitamo pri svetlu radova koji su usledili. Dostojevski o kojem s punim pravom možemo reći da je »naš savremenik«, to je drugi. Činjenica je tu: četiri meseca posle objavljivanja *Podzemlja*, pisac preuzima *Zločin i kaznu*, a zatim će to biti *Večni muž*, *Idiot*, *Zli dusi*, *Mladić*, *Krotka i San smešnoga čoveka* i, konačno, *Braća Karamazovi*. S *Podzemljem*, to su vrata koja se otvaraju, kao kad bi, savladajući neku unutrašnju prepreku, Dostojevski najzad osvajao svoju stvaralačku slobodu. Nije li pisac, dok je redigovao *Podzemlje*, poveravao svom bratu Mihajlu: »Moja priča je mnogo teža za pisanje nego što sam verovao, i zbog toga je apsolutno potrebno da bude uspela, radi mene je to potrebno. Ona može da se ne dopadne, jer je krajnje čudnog, žestokog tona; potrebno je, dakle, da je poezija ublaži i učini je podnošljivom.«

Podzemlje je dug monolog, ali taj monolog pokazuje dve posebnosti: pre svega ja koje se izražava s perom u ruci, međutim, ton je, svakako ton besede. Potom, junak se stalno obraća imaginarnim sabesednicima koje poziva da odgovore, pred kojima hoće da se objasni, s kojima raspravlja. Zašto se on dao na pisanje tih beležaka koje niko nikada neće čitati? Bez sumnje, hoće jasno da vidi u sebe samog, da, s četrdeset godina, načini bilans svog života. A, zatim, dosađuje se, već godinama sam u svojoj rupi; potrebno mu je da govori, jer je nespособan da dela i, kada se u tome okuša, smesta se pokaže smešan, nepodnošljiv. Dodir s normalnim ljudima čini da pati,

ranjava njegovu senzibilnost pozleđenog; on ih mrzi, prezire ih, a ipak ih se plaši: »Ja sam sâm, a oni su svi«; i zavidi im: »Normalan čovek je glup, ali to je možda vrlo dobro.« A, međutim, katkad se zaleće prema »normalnim ljudima«, iako unapred zna da će time da postigne samo uvrede i poniženja; no, ovi ga fasciniraju i, uvijajući se kao crv pod petom koja ga gazi, on će beskonačno da preživa uspomenu na nju s bolesnim uživanjem.

Jedinstvo tog »čudnog«, nesređenog dela, dolazi od samog tona podzemnog glasa koji do nas dospeva. Nikada još pisac nije pronašao, i nikada više neće ponovo naći, taj plahoviti, grozničavi, bolni, nagli, cinični, podrugljivi govor. S neprijateljstvom dočekano od publike i kritike, *Podzemlje* će dugo da ostane neshvaćeno. Bio je to očigledno pamflet uperen protiv intelektualaca šezdesetih godina, koliko liberalnih toliko i revolucionarnih, čiji naivni scijentizam, prostodušni racionalizam, veru u neizbežni napredak pisac napada karikirajući ih. Ali ono što je zbuñivalo čitaoca, to je da se ličnost koju je Dostojevski uveo na prepad i koju nismo mogli propustiti da smatramo za njegovog tumača (a ona je to i bila, što se tiče jednog dela), taj sitni umirovljeni činovnik, to nisko, smešno, gnusno biće, nikada nije pozivala na moralne, religiozne vrednosti i, u svojoj polemici se zamišljenim sagovornicima, smeštala se na njihov sopstveni teren. Za podzemnog čoveka, kao i za one koje su zvali nihilistima, postoji samo priroda, njeni zakoni, njen neumitni mehanizam; ali dok se oni raduju što su najzad otkrili konačnu istinu i veruju da će, njoj se prilagođavajući, čovečanstvo dospeti do savršenog društva, do razumno organizovane sreće, podzemni čovek, koji se vidi primoran da prizna ovu istinu, odbija da se pred njom prikloni. Svakako, nemoguće je razbiti svojim čelom kameni zid: »Ali šta je taj zid? To su očigledno prirodni zakoni, rezultati egzaktnih nauka, matematika... Dva puta dva su četiri... Priroda se ne brine za vaše zahteve... Zid je zid... Ali šta me se tiče, bože moj, zakoni prirode i aritmetike, ako mi se, iz jednog razloga ili iz drugog, ovi zakoni, i to dva puta dva, četiri, ne dopadaju?« Čovek iz *Podzemlja* odbija da savije svoja kolena pred tim bestidnim »dva puta dva, četiri«, koje se, »s pesnicama na kukovima, isprečuje na našem putu i pljuje nam u lice«. Surovoj činjenici, podzemni čovek nastoji da suprotstavi svoju želju, svoj hir, svet »dva puta dva, pet«, iako zna da je to samo pričina. On, čak, nema ni mogućnost koju je imao Jov da zatraži račun od Boga o svojim patnjama, on mora da se zadovolji time da se muči, da besni u svome uglu. Umotan u svoju sobnu haljinu s rupama, čovek iz *Podzemlja*, koji traži sredstvo za rastresenje u uznositim snovima, ili prljavi mali razvrat, ipak je iz porodice velikih negatora Dostojevskog, ali je lišen svakog oreola, makar bio i demonski. On uživa jednu jedinu povlasticu, povlasticu potpune lucidnosti, ali upravo je ona izvor njegovih muka; ono što čini tragičnim tog »mišića«, tog »insekta«, kako samog sebe određuje, to je oštra, neumoljiva svest o njegovoj bedi, o njegovoj nemoći. Podzemni čovek bio bi, dakle, istina »normalnog čoveka«, suviše glupog da bi se poznao.

Na toj razini, *Podzemlje* zadobija metafizičku dimenziju; njegova problematika je problematika ljudskog položaja. A to je ona ista problematika koju preuzimaju *Krotka i San smešnoga čoveka*, ali u kontekstima i pod osvetljenjima koji se u potpunosti razlikuju.